

"לילה על הר קרח"

מאת מודסט מוסורגסקי (1839-1881)

ד"ר רון וייזברג

1. מבוא

היצירה **לילה על הר קרח** מאת **מודסט מוסורגסקי** היא בוודאי אחת מהיצירות האימתניות ביותר שחוברו מאז ומעולם. כבר שמה של היצירה מעורר חלחלה. מי מאיתנו מעוניין לבלות לילה שלם על ראש הר שאין בו עצים או בתים, והוא חשוף לכוחות הטבע: לקור, לגשם ולרוחות? לא רק רוחות ממש משתוללות בו, אלא גם רוחות רפאים של אנשים שהלכו לעולמם, וכן כוחות האופל, שדים ורוחות שבני אדם רבים מאמינים בהם. מוסורגסקי הושפע מסיפורו של אחד מגדולי הסופרים הרוסים במאה ה-19 – **ניקולאי גוגול**, וכן משלל אמונות ופחדים המקיפים את האנושות כולה בכלל ואת הרוסים בפרט. היצירה מתארת את **ליל יוחנן הקדוש** על הר קרח, כשבמהלכו מתחוללת **שבת המכשפות**. הנושא הזה מלווה את מוסורגסקי כמעט בכל משך חייו כיוצר.

שבת המכשפות (או רק **שבת** – על שם יום השבת המחולל שלנו!) זהו מפגש של כל עושי הכישוף, נשמות חוטאות ושאר מרעין בישין, המכשפות מגיעות בטיסה אל פסגת ההר הקרח, רוקדות ומתהוללות, ומביעות נאמנותן לשטן בטקס המכונה בשם **מיסה שחורה**. אלה הם כוחות ה**סיטרא אחרא** המוכרים גם בתורת הסוד והפולקלור היהודיים: שבת הקודש הופכת להילולה של חטאים והמיסה, התפילה המרכזית בכנסייה הנוצרית הופכת לקידוש הרשע ושמה ללעג את עקרונות החדד והמוסר. קיימים מספר מועדים בשנה שבהם מתרחשת **שבת המכשפות** (הם קשורים בלוח השנה הנוצרי) **וליל יוחנן הקדוש** הוא אחד מהם.

ליל יוחנן הקדוש הוא יום הולדתו של **יוחנן המטביל**, אחת הדמויות החשובות ביותר בנצרות, שחל על פי המסורת ב-**24 ביוני**. תאריך זה, במקרה, מתרחש בסמוך ל**חג אמצע הקיץ** – היום שבו השמש נמצאת בנקודה הצפונית ביותר שלה, ועל כן זהו היום הארוך ביותר בשנה. עבורנו יום זה מסמן אולי את תחילת הקיץ ולא את אמצעו, אבל בארצות הצפון מדובר בקיץ קצר, שסיומו כלל איננו רחוק. ביום אמצע הקיץ הלילה מתקצר מאד. יתר על כן, בצפון הרחוק, שמעבר לחוג הקוטב, השמש אינה שוקעת כלל. בלילה קצר (או חסר לילה) זה נפוצים מנהגים רבים שמקורם עוד טרם הנצרות, והם עשויים להראות לנו מוזרים למדי: למשל יציאה לטבע, הדלקת מדורות וקפיצה מעליהן, או ביצוע כל מיני מעשי קונדס אחרים. יום זה נחוג בכל רחבי אירופה הצפונית, הנוצרית. ביום זה, מאמינים התושבים, מתרחש האירוע המטריד, המסופר ביצירה שלפנינו ושמו **שבת** (על שם יום השבת שלנו!) או **שבת המכשפות**.

מוסורגסקי איננו המלחין היחיד שעסק ב**שבת**. אחת היצירות הידועות על נושא זה היא הפרק החמישי והמסיים של ה**סימפוניה הפנטסטית** מאת ברליוז. **ליל ולפורגיס**, (אחד המועדים ל**שבת**, ה-30 באפריל) מונצח ביצירות מאת **ברליוז**, **מנדלסון**, **גונו** ואחרים – לרוב בהקשר ליצירות המשורר הנודע **גיתה. המיסה השחורה** היא הכינוי של הסוונטה לפסנתר מס' 7 מאת **אלכסנדר סקרייבין** (1872-1915).

2. סיפור התהוותה של היצירה

מוסורגסקי התעניין בליל יוחנן הקדוש ובשבת המכשפות עוד בנעוריו – כשהוא מתכנן לכתוב אופרה על פי סיפורו של גוגול "ליל יוחנן הקדוש" ואופרה אחרת, שבמרכזה "שבת המכשפות". תכניות אלו לא יצאו לפועל אך הנושא המשיך לגרות את דמיונו תחילה חשב לכתוב יצירה לפסנתר ותזמורת, בהשפעת "מחול המוות" מאת פרנץ ליסט, ולבסוף ניגש לכתוב **פואמה סימפונית** (וקרא לה בשם **ליל יוחנן הקדוש על הר קרח**) ללא פסנתר בשנת 1867. מוסורגסקי, כהרגלו, כתב במהירות-שיא, חסך מעצמו שעות שינה, ותוך שבועיים סיים את כתיבתה של היצירה, בדיוק בערב ליל יוחנן הקדוש.

המלחין שיתף את חבריו בתהליך היצירה הקדחתני, ואף תיאר בקווים כלליים את המבנה של היצירה: תחילה המכשפות מתאספות על פסגת ההר הקרח ונשמעים קולות דיבוריהן ופטפוטיהן. אז מגיע השטן, מנהיגן של המכשפות וכולם נערכים לטקס ההלל לשטן ולכוחות הרוע. לאחר הטקס השטני, היצירה מסתיימת ב**שבתובה** ההילולה הפרועה מגיעה לשיאה.

מוסורגסקי מדגיש כי היצירה היא רוסית מקורית הן באופיה והן במבנה שלה. בכך היא שונה מן המנגינות והצורות הגרמניות, שמהם הוא וחבריו שאפו להתרחק ככל האפשר. "היא צומחת בשדותינו, וניזונה מן הלחם הרוסי", כך כתב. כאן יש להזכיר כי מוסורגסקי היה אחד ממלחיני **החמישיה** הרוסית. הייתה זו קבוצת חברים-מלחינים מן העיר סנט-פטרסבורג ששמו לעצמם למטרה לנתק את המוזיקה הרוסית מן המסורת של הסימפוניה הגרמנית, וליצור מוזיקה חדשה הנובעת מן הלאומיות הרוסית, מן התפילות בכנסייה הרוסית ומשירי העם הרוסים.

מנהיג החבורה היה המלחין **מילי בלקירייב** (1837 – 1910) שהיה גם מנצח והאישי המשפיע ביותר על האידיאולוגיה של הקבוצה. על כן אך טבעי היה שמוסורגסקי, בסיימו לכתוב את "לילה על הר קרח" יפנה לבלקירייב ידידו על מנת שיחווה דעתו על היצירה ואף ידאג להשמיע אותה בקונצרט. לאכזבתו הרבה בלקירייב מאד לא אהב את היצירה. הוא קטל אותה במילים חריפות וסירב להשמיע אותה בתזמורת. גם שאר חברי החמישיה היו בדעה כי היצירה אינה ראויה לביצוע. כזה היה מצב הדברים ברוסיה באותם הימים. המלחינים היו חברים בנפש, אך דנו בחומרה רבה איש את יצירות חברו.

אולם מוסורגסקי כלל לא השתכנע כי היצירה גרועה כל כך. הוא השתמש במוזיקה של **לילה על הר קרח** בשתי אופרות שהוא חיבר בעקבות היצירה, ואף הן לא הועלו על הבימה בימי חייו. אחת משתי האופרות האלה היא יצירה קומית בשם **היריד בסורוצ'ינצי**. המוזיקה של "לילה על הר קרח" הופכת באופרה זו לתמונת חלום שהוזה נער-איכרים. במוזיקה משולבות מדי פעם קולות המקהלה, המגלמים את המכשפות המתהוללות. הפעם הוסיף המלחין בסיום התמונה גם את קול הצלצול של פעמוני הכנסייה הנשמע מרחוק. צלצול זה מטיל מורא בשטן ובחבר מרעיו. הם נעלמים במהרה, והשחר עולה על ההר הקרח, ונער האיכרים מתעורר מחלומו – לקול המוזיקה שמלווה את דמותו באופרה.

ב-1881 מת מוסורגסקי ללא-עת, והחברים התארגנו להוצאה לאור של יצירותיו ולהנצחתו. בעיקר היה פעיל בכך צעיר חברי "החמישיה" – **ניקולאי רימסקי-קורסקוב** (1840-1908). גם הוא סבר כי את היצירה המקורית אי אפשר לנגן כפי שהיא כתובה, והוא התלבט רבות מה לעשות איתה. ב-1886 הוציא רימסקי-קורסקוב עיבוד שכתב על סמך "תמונת החלום" מן האופרה "היריד בסורוצ'ינצי". הוא תיזמר את היצירה מחדש, לעיתים

השמיט ממנה תיבות אחדות ולעיתים הוסיף מעצמו תיבות מוזיקה. היצירה נקראה בעיבוד זה בשם "פנטסיה לתזמורת". בפרטיטורה של העיבוד החדש הזה הודפסה התכנית הבאה:

קולות תת קרקעיים ולא אנושיים. הופעת הרוחות של החושך, ובעקבותיהן מופיע השטן. שיר תהילה לשטן ו"מיסה שחורה". שבת (הילולת מכשפות). בשיאה של ההילולה קולות רחוקים של צלצול פעמון הכנסייה הכפרית. קולות אלה מפזרים את הרוחות של החושך. בוקר.

עיבוד זה של **רימסקי-קורסקוב** מתוך האופרה "היריד בסורצ'ינסקי" מהווה את היצירה "לילה על הר קרח" כפי שהיא מוכרת לנו גם היום. לשיא פירסומה הגיעה היצירה כחלק מן הסרט "פנטסיה" של ממציא הסרט המצוייר וולט דיסני. המנצח **ליאופולד סטוקובסקי** שינה בעיבוד זה את התיזמור והתאים אותו לצרכי הסרט.

3. עיבוד לעומת מקור

במשך שנים האמינו חוקרי מוזיקה כי היצירה כולה היא בעצם של רימסקי קורסקוב, והיא רק מתבססת על מעט מוזיקה הלקוחה מן האופרה הלא-גמורה של מוסורגסקי. אחרים קבלו על כך שהתיזמור והעיבוד, עם כל היותו מקצועי, יפה ומרגש, חוטא לרוחו של מוסורגסקי. רימסקי-קורסקוב ראה לעצמו חובה לשפר את יצירות ידידו המת, ולהפכן למקובלות יותר על האוזן האנינה של התקופה. אולם בכך הוא עיקר את החדשנות והפראות הגאונית והבלתי מרוסנת של ידידו המת, שנועדה למעשה לאוזנים מודרניות-עתידיות. ואכן, החל משנת 1968 החלה הגירסה המקורית של מוסורגסקי להיות מושמעת אף היא בקונצרטים רבים, ואנו יכולים להשוות כיום כיצד שיווה לעצמו המלחין את תמונת האימים על ההר, וכיצד ריכך אותה רימסקי-קורסקוב מתוך כוונה טובה שהוכיחה את עצמה: לעשות יצירה זו לאחת המושמעות והידועות בתולדות המוזיקה.

נאזין תחילה לצלילי הפתיחה של היצירה: נוכל להיעזר לא רק בפרטיטורה אלא בצילומי וידאו של התזמורת, שטיבו להמחיש את ההבדל בין העיבוד ובין המקור. כך נפתחת היצירה בעיבוד הידוע והמקובל של רימסקי-קורסקוב:

קטע וידאו: נגינת תיבות הפתיחה של "לילה על הר קרח" בגירסת רימסקי-קורסקוב. ולעומתה נגינת התזמורת בגירסה המקורית של מוסורגסקי.

גרסת מוסורגסקי:

<https://www.youtube.com/watch?v=zR2P-5J-2MA>

גרסת רימסקי קורסקוב (הפופולארית ומוכרת יותר):

<https://www.youtube.com/watch?v=l5pnoSgluVo>

וכך זה נראה בתווים: **הקבוצה** המסומנת בא הוא קולות יללה של הרוחות המושמעים חרש בכינורות והולכים ומתגברים. **קבוצה ב** בוויולות, צ'לים ובסיס משמיעה את הצעדים המהירים והמפחידים של המכשפות המגיעות למקום הכינוס, ואילו כלי הנשיפה בקבוצה גנשמעים כסוג של השתוללות שבה ראשים מיטלטלים מצד לצד...

The image shows a musical score for 'Allegro feroce'. The score includes parts for Flauto piccolo, 2 Flauti, 2 Oboi, 2 Clarinetti in B, 2 Fagotti, 4 Corni in F, Timpani D, B, A, Violini I, Violini II, Violo, Violoncelli, and Contrabassi. Three sections are highlighted with yellow boxes: Section A (Violini I & II), Section B (Violo and Violoncelli), and Section G (Woodwinds). The score includes dynamic markings such as *pp*, *cresc.*, *f*, and *ppp*.

נשמע אכן פרוע למדי, אך אין כל מקום להשוואה עם הדרך שבה מוסורגסקי עצמו פתח את היצירה בגירסה המקורית של 1867: אזנים תצילנה למשמע הרעש והמהומה! קבוצה א מושמעת כעת גם עם הויולות, ובעוצמה הרבה ביותר (פורטיסימו). התבוננו בקשתנים המנגנים את גירסת רימסקי-קורסקוב, והשוו את המראה לקשתנים המנגנים את כוונותיו האמיתיות של מוסורגסקי! בעוד רימסקי קורסקוב פותח את היצירה בקולות חרישיים החודרים בהדרגה אל השקט שקדם ליצירה, מוסורגסקי מרעיש מן הרגע הראשון בעבודת קשתות נמרצת, וקולות אלה של הרוח המשתוללת אינם פוסקים גם כאשר שאר קבוצות-הצליל פורצות אל החלל המוזיקלי. גם קבוצה ב' מושמעת בפראות כזו, עד כי לעומתה צעדי המכשפות של רימסקי קורסקוב נשמעות שקטים ומנומסים....בכוונתו של מוסורגסקי היה להשמיע צעדים אלה בתופים הולמים, כאשר הצ'לים והבסיס מחזקים אותם בקולות פריטה (פיציקטו) חודרים. לאחר מכן מצטרפים כלים אלה להשמעת המוטיב המטלטל של קבוצה ג', בעוד שהעוצמה מוגברת במיוחד עם הצטרפותה של קבוצת צליל חדשה – קבוצה ד' ובה הקרנות והחוצצרות מרעימות בקולן לקולות הרעם המתגלגל של התופים!

The image shows a page of a musical score for a symphony, likely from the 'War and Peace' symphony by Shostakovich. The score is for a full orchestra and includes parts for Piccolo, 2 Flauti, 2 Oboli, 2 Clarinetti (B), 2 Fagotti, 4 Cori (I, II (D) and III, IV (B)), 2 Cornetti (B), 2 Trombe (D), Timpani (Gis, A, B), Cassa, Violini I, Violini II, Violo, Violoncelli, and Contrabassi. The tempo is marked 'Vivace'. The score is annotated with several colored boxes: a red box highlights the woodwinds and brass sections, a yellow box highlights the string sections, and an orange box highlights the percussion and lower string sections. There are also handwritten letters 'א', 'ב', 'ג', 'ד', 'ה', 'ו', 'ז', 'ח', 'ט' scattered throughout the score.

בנקודה זו אפשר כבר להבין את **מילי בלקירייב**, ושאר חברי **החמישייה** שממש חששו לשמם הטוב באם הצליל הלא-מעובד של רוסיה הקדמונית, "הבלתי מתורבתת", יפרוץ לאולמות הקונצרטים. המתנגדים להם בקונסרואטוריות של מוסקווה וסנט-פטרסבורג ראו בחמישייה חבורת חובבנים חסרי ידע ותרבות המקלקלים את הטעם המוזיקלי של העם הרוסי. רק זה היה חסר להם, שהללו ישמחו לאידם למשמע הצלילים הרעשניים והצורמים הללו ויביאו את התנועה הלאומית הרוסית אל קיצה.

רק במאה ה-20 העז מלחין רוסי, גם הוא חניך האסכולה הלאומית, להביא לידי ביטוי את רוסיה הקדומה במלוא ראשוניותה ופראותה – היה זה **איגור סטרווינסקי**, ביצירת הבלט המופתית שלו **פולחן האביב** שגם בבכורתה, ב-1913 בפריס עוררה גל של מחאות, הפרעות ושריקות בוז. במובנים רבים, מוסורגסקי קדם לסטרווינסקי בתעוזתו, ולו היו גם חבריו מעזים להשמיע את הפואמה הסימפונית **לילה על הר קרח** כפי שהמלחין רצה שישמעו אותה, מי יודע איך ומתי היו משתנים פני המוזיקה ברוסיה ומחוצה לה.

4. נושאי היצירה

נמשיך להאזין ל"לילה על הר קרח" בגרסת רימסקי-קורסקוב – זוהי הגרסה שעדיין נפוצה יותר בקונצרטים וזו גם הגרסה שתשמעו בקונצרט של התזמורת הפילהרמונית. היצירה רצופה במוטיבים מוזיקליים ובמנגינות הנקלטות בקלות, והן מן הידועות בספרות המוזיקה הקלאסית:

הנה המוטיב של השטן בכבודו ובעצמו, השולט בכל עדת הרוחות והמכשפות המציפה את ההר הקרח. הוא מושמע בכלי המתכת הנמוכים: הטרומבונים והטובות, ומחוזק על ידי כלי המיתר והבסונים:

בנושא מרכזי זה של היצירה בולט מרווח הטריטון (רה-סול דיאז) המכונה באופן מסורתי בשם "מרווח השטן".

כוחו של נושא זה מגיע לא רק בזכות הטריטון אלא בעיקר בשל דמיונו לאחד מן המזמורים האימתניים ביותר המוכרים בתולדות המוזיקה: זהו הנושא של **יום הדין (Dies irae)** שמקורו במנגינה עתיקה מן המאה ה-13. המזמור העתיק מספר על היום שבו המשיח (כלומר ישו) ישוב אלינו וישפוט את כל הצדיקים והרשעים כראוי להם. עד היום לא חדלים המלחינים, כמו גם יוצרי השירים והסרטים מלצטט מנגינה זו הידועה היטב בכל ארצות התרבות הנוצרית. כמה מהם ציטטו את **יום הדין** ביצירות שמתארות את **שבת המכשפות** – אלה הם פרנץ ליסט ביצירתו "מחול המוות" לפסנתר ותזמורת, שהוזכרה כבר, וכן ביצירתו המשפיעה מאד של הקטור ברליוז **סימפוניה פנטסטית**.

הנושא הבא הוא ריקודי באופיו ושייך ככל הנראה ל**שבת המכשפות** - ההילולה המרכזית של הלילה. הוא מצטייר כנושא המרכזי והחשוב ביותר ביצירה:

גם בנושא זה בולט מרווח הטריטון (סי במול – מי). אופיו של הנושא נובע לא רק מן המלודיה, אלא גם מן האופן שבו הוא מתוזמר ומוצג לנו: בהופעתו הראשונה הוא מנוגן בכלי העץ (אבוב וקלרינט) כשהוא מלווה במרווחי קווינטה ריקים המדמים עצמות חלולות של שלדים היוצאים במחול. מוסורגסקי הושפע בתזמור זה מיצירות קודמות שעסקו בכוחות האופל, ובמיוחד מיצירתו של פרנץ ליסט "מחול המוות".

אבובים
קלרינטים
בסונים
קרנות

נושא זה מוביל לשורה של נושאים ריקודיים שמביעים כולם גם את התכונות השטניות המאחדות את היצירה: המנגינה הבאה נשמעת כהתגנבות ערמומית של להקת דמויות החורשות מזימות אפלות:

Poco più sostenuto

אבובים
קלרינטים
בסונים

גם הנושא הבא מטריד מאד את השלווה. כלי המיתרים משמיעים את המנגינה בצליל חורק עקב התנועות המהירות של הכינור והנגינה עם העץ של הקשת (col legno), בעוד כלי הנשיפה ממשיכים אותו במוטיב מצמרר במיוחד:

H Più sostenuto

כלי נשיפה מעץ
קלרינט
בסונים
קרנות
מצילתיים
מיתרים

baguette (палочкой)
Piaatti
col legno

התיזמור והעיבוד של רימסקי קורסקוב מנסה כאמור להכניס את "לילה על הר קרח" לאיזושהי מסגרת תרבותית, כדי שהמאזין באולם הקונצרטים לא יזדעזע יתר על המידה וישמע מוזיקה שטנית אמנם, אך לא באופן שיגרום לו סיוטים שישללו ממנו את ההנאה מן הקונצרט. אולם לעיתים מתגנבות לעיבוד זה גם כמה מן ההצללות הנועזות ביותר של מוסורגסקי, המרמזות על סולם הטונים השלמים ועל תחילתו של העידן המודרני במוזיקה.

5. לסיים

כל הנושאים האלה שמנינו מתוך "לילה על הר קרח" מאורגנים על ידי רימסקי-קורסקוב במתכונת של נושאים סימפוניים, שאף חוזרים על עצמם במבנה המזכיר סימפוניה. כעת, בהתאם למתרחש בעלילה של האופרה נפסקת ההמולה לקול הפעמון המכה שש פעמים ומודיע על עלות השחר. ביצירתו המקורית של מוסורגסקי תפנית זו כלל לא מתרחשת, והיצירה מושמעת כולה כמסכת בלתי פוסקת של הילולות וטכסים שטניים על ההר הקרח. לעומת רימסקי-קורסקוב המודע לצורך של המאזין בשינויים ובגיוון, וכן בהרפיית המתח, יצירתו של מוסורגסקי מ-1867 ממשיכה להרעיש ולהטריד כמעט לכל אורך הדרך עד לסיימה. אין פלא כי רק בעיצומה של המאה העשרים חלה ההכרה בערכה של הגירסה המקורית והיא החלה להיות מושמעת יותר ויותר באולמות הקונצרטים.